

EU COMMON ENVIRONMENTAL POLICY AND EVALUATION OF TURKEY'S ADAPTATION

AB ORTAK ÇEVRE POLİTİKASI VE TÜRKİYE'NİN UYUMUNUN
DEĞERLENDİRİLMESİ

Ali ŞEN¹
Ferhat APAYDIN²

Abstract

Environment and environmental policy concepts are among the most arguable topics. 'Environmental discourses' such as environmental policy and environmental law have been brought to agenda thanks to formation of industrial society. Several factors such as air pollution created by industrialization, rapid and unplanned urbanization formed with population increase, extension of cities towards natural and rural areas, widespread usage of agricultural pesticide, increasing dependency on fossil fuels has formed the basis of environmental policies taking its shape since the second half of the twentieth century. An environment policy became official as late as 1987 in the European Union (The EU) with Single European Act (SEA), and was involved in constitutive treaties. Today, The EU Common Environment Policy (CEP) have continuously developed through various environment action policies. Environment policy has also maintained its importance for the countries in the process of joining the EU in terms of harmonization for the EU legislation. In this study, the evolution of the EU-CEP and the adaptation of Turkey towards the EU Acquis are considered. In this context, the harmonization progress of Turkey with respect to implementing the criterion of CEP of the EU is evaluated.

Key Words: Environment, Environment Policy, Common Environment Policy, Turkey-EU.

Özet

Küreselleşme kavramı ile tartışılır hale gelen çevre ve çevre politikası kavramları günümüzün en çok tartışılan konularındandır. Sanayi toplumlarının oluşmasıyla çevre politikaları ve çevre hukuku gibi 'çevre söylemleri' gündeme gelmiştir. Sanayileşme ile birlikte oluşan hava kirliliği, nüfus artışıyla birlikte ortaya çıkan hızlı ve çarpık kentleşme, şehirlerin doğal ve kırsal alanlara doğru genişlemesi, zirai ilaçların yaygın kullanımı, fosil yakıtlara olan artan oranda bağımlılık gibi birçok faktör özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra şekillenen çevre politikalarının odağını oluşturmaktadır. Avrupa Birliği (AB) 1987 Avrupa Tek Senedi (ATS) ile çevre politikasına resmîyet kazandırmış ve kurucu antlaşmalara dâhil etmiştir. Çeşitli Çevre Eylem programları (ÇEP) ile AB Ortak Çevre Politikası (OÇP) sürekli gelişme içinde olmuştur. AB adaylık süreci içinde bulunan ülkeler açısından çevre politikası, AB mevzuatına uyum açısından önem kazanmaktadır. Bu çalışmada AB-OÇP oluşumu, tarihsel gelişimi ve Türkiye'nin OÇP'ye uyumu üzerinde durulmaktadır. Bu kapsamda Türkiye'nin AB çevre faslının kriterlerini yerine getirme ve uyum konusundaki durumu değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çevre, Çevre Politikası, Ortak Çevre Politikası, Türkiye-AB

¹ Prof. Dr., İnönü Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü

² Öğr. Gör., Adıyaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu

1. GİRİŞ

Çevre sorunları insanlık tarihi kadar eski olmakla beraber, endişe duyulması ve önlem alınması açısından çok daha yeni bir fenomen olarak görülebilir. Özelde kirlilik kavramına bakıldığında bu kavram toplumların ayırt edici özelliklerinden biridir. Tarih boyunca en büyük münazaralar temiz su kaynakları ve halk sağlığı üzerine olmuştur. Nüfus artışı, kent yaşamı, sanayinin gelişmesi ile hem kirlilik artmış hem de kirliliğin etki alanı genişlemiştir. 20. Yüzyıla gelindiğinde artık kirliliğin canlı yaşamını bariz tehdit ettiği belirgin hale gelmiştir. Toplumlar ne yazık ki; kirletici maddelerin üretilmesi ve çevreye boşaltılmasından daha çok kirliliğin sonuçlarıyla ilgilenmişlerdir. Bu da kirlilik oluşmadan değil de oluştuktan sonra birtakım yaptırımlar veya geç kalınmış tepki ve kısıtlamaları beraberinde getirmiştir. Sanayi atıkları, hava kirliliği, biyo-çeşitlilik kayıpları, iklim değişikliği gibi pek çok ulusal ve uluslararası sorunlara çözüm aramak için 1970’li yıllarla birlikte arayışlar başlamıştır. Çünkü çevrenin tahrip edildiği ve bunun da canlı yaşamını tehlikeye sürüklediği genel kabul görmüştür. Çevre tahribatı temelde çevre ekonomisi ile bir konudur. Çevre ekonomisi, doğadaki pek çok varlık için bir piyasanın bulunmadığı ve bu bağlamda bu varlıkların fiyatlandırılmadığını temel sorun olarak açıklamaktadır. Başka bir deyişle, fiyatlandırma olmadığı için çevreye verilen zararın değeri ölçülemeyecek ve ölçülemediği gibi elde edilen ekonomik değerle karşılaştırma olanağı da kalmayacaktır.

1960’ların ortalarından başlayıp 1970’lere devam eden dönem, çevre sorunlarının ve bu konudaki kaygıların yoğunlaştığı dönemdir. Dünyada çevre bilinci ve duyarlılığı olgusu bu dönemde ortaya çıkarak en erken Batı Avrupa ülkelerinde görülmektedir. Keza 1972 yılında Roma Kulübü tarafından yayınlanan “Büyümenin Sınırları” adlı rapor büyüme ile doğal kaynaklar arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir. Dahası bu rapor doğal kaynakların sürdürülebilirliği konusunda da mihenk taşı olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan yoğun sanayileşme ile birlikte doğal kaynakların tükenme tehlikesi ve insan yaşamını önemli ölçüde tehdit eden çevre kirliliği Batı toplumlarını, bilhassa Avrupa ülkelerini çevre politikası bağlamında ortak bir anlayışa sürüklemiştir. Burada vurgulanan nokta bu döneme kadar ülkeler çevre politikası bağlamında ulusal birtakım tedbirler almış çeşitli politikalar uygulamışlardır. Ancak ortak çözüm üretme teşebbüsleri 1970’li yıllarla beraber başlamıştır. Çünkü savaş sonrasında ekonomik faaliyetler sırasında insan sağlığının ve çevrenin korunması ile birlikte kaynakların daha dikkatli ve sürdürülebilir kullanımı yönünde talepler artmış ve 1970’li yıllara gelindiğinde kitlesel boyut kazanmıştır. AB açısından (O dönemki adıyla Avrupa Ekonomik Topluluğu-AET) ortak bir çevre politikası oluşturma düşüncesi 1972 yılında Stockholm’de düzenlenen Birleşmiş Milletler (BM) İnsan Çevresi Konferansı’nın akabinde topluluğa üye ülkelerin Paris Konferansı’nda bir araya gelmeleriyle başlamıştır. Bu konferansta gündeme getirilen ortak çevre politikası ile topluluk halklarına en iyi hayat koşulları sağlayan bir doğal çevrenin korunması ve sürdürülmesi esas alınmıştır.

1970’lerden günümüze kadar AB Konseyi tarafından yedi adet Çevre Eylem Programı (ÇEP) yürürlüğe konmuştur. İlki 1973-1976 yılları arasını kapsamakla beraber içinde bulunduğumuz dönemi kapsayan Yedinci Çevre Eylem Programı (2014-2020) yürürlüktedir. 1972 yılı ile başlayan uluslararası çevreci yaklaşım Türkiye’yi de birtakım adımlar atması doğrultusunda etkilemiş hatta yönlendirmiştir. 1973 yılında Türkiye’de “Çevre Sorunları Koordinasyon Kurulu” oluşturulmuştur. Türkiye AB’ye tam üyelik statüsünün karara bağlandığı 1999 Helsinki Zirvesi ile birlikte çevre tutumunu AB Çevre Müktesebatına uyum şeklinde dönüştürmüştür. Türkiye-AB Ortak Çevre Politikası (OÇP) bağlamında Çevre Faslı tarama süreci, 2006 yılında başlamıştır. 2009 yılında ise Çevre Faslı müzakerelere açılmıştır. Günümüzde bu fasla ilgili düzenlemeler hala devam etmektedir.

Türkiye İlerleme Raporlarında çevre konusunda Türkiye’nin çok yetersiz olduğu kaydedilmektedir. Türkiye’nin AB Çevre Müktesebatına uyum konusunda çok daha fazla önem vermesi ve çaba harcaması gerektiği anlaşılmaktadır. OÇP gerek AB ülkelerini gerekse aday ülkeleri en çok zorlayan politikalardan biridir. Çünkü AB’nin çevre mevzuatını her ülkenin kendi iç hukuklarına aktarmaları ve uygulamaları hem karmaşık ve hem de uzun bir süreci beraberinde getirmektedir. Bu çalışma gelecek nesillere bırakılacak en önemli miras olan çevre konusunu ve bu bağlamda AB-Türkiye ilişkilerinin çevre açısından değerlendirilmesini kapsamaktadır. Çalışmada AB OÇP’nin oluşumu ve tarihsel gelişimi üzerinde durulacak ve daha sonra Türkiye’nin çevre politikası ve OÇP’ye uyumu ele alınacaktır.

2. OÇP’NİN OLUŞUMU VE TARİHSEL GELİŞİMİ

Çevre sorunları kuşkusuz insanlık tarihinin çok eski dönemlerine dayanmakla birlikte 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çevre politikaları ve çevre hukuku gibi konular önem kazanmaya başlamıştır. Çünkü insan sağlığı, doğal kaynakların tükenme tehlikesi, gelecek nesillerin temiz ve güvenli çevreye ve gıdaya sahip olamama tehlikesi gibi endişeler artmaya başlamıştır. Bu endişelere yol açan faktörlerin başında nüfus artışına koşut olarak sanayi üretimindeki artışlar gelmektedir. Bu bağlamda mevcut kirliliği azaltmak, oluşabilecek kirlilikleri ortaya çıkmadan önce engellemek ve gelecek nesillerin çevre ve doğal kaynak hakkını güvence altına almak gibi hususlar ulusal olduğu kadar küresel boyut kazanmıştır.

Çevre söylemlerini ve bu bağlamda çevre politikalarını şekillendiren unsurlar temelde sanayi toplumunun oluşmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda zirai ilaç kullanımının yaygınlaşması, sanayileşme neticesinde oluşan hava kirliliği, çarpık ve hızlı kentleşme, kentlerin kırsal/doğal alanlara doğru yayılması, fosil yakıtlara olana bağımlılığın artması ve dünya nüfusunun hızlı artışı 1970’lerin çevre söylemlerinin çıkış sebeplerini oluşturmuştur. Ekosistemlerin taşıma kapasitesi, okyanuslar ve denizlerin korunması gibi ortak alanların korunması hakkındaki sorunlar ile birlikte doğal kaynakların kıt olduğu dolayısı ile tükeneceği endişesi çevre politikası oluşumu söylemlerinin odağını oluşturmaktadır. Bu kapsamda gezegenimizin yok olacağı endişesiyle acil önlem alınması yönünde söylemler kitlesel hale gelmiştir. Sonsuz ve kontrolsüz bir ekonomik büyümenin mevcut kıt kaynaklarla mümkün olmayacağı genel kabul görmeye başlamıştır (İzci, 2017: 478).

AB’nin OÇP fikrinin arkasında özetle beş faktör ya da gerekçe bulunmaktadır. Bunlardan birincisi; çevre sorunları ülke sınırları ile sınırlı kalmayıp sınır aşan özelliği ile önem arz etmektedir. Yani çevre sorunları bölgesel ya da ulusal değil; hava, akarsular ya da denizler aracılığıyla kolayca sınırların dışına ulaşabilmektedir. İkinci gerekçe; Topluluğa üye ülkeler arasında çevre politikalarının farklılaşmasından dolayı çevre sorunlarının firmalara yükleyeceği maliyetin farklı olması ve bunun haksız rekabete neden olacağı korkusudur. Üçüncü gerekçe; AB ortak ekonomi politikalarının (tarım, enerji, sanayi, ticaret, turizm, ulaştırma, gibi) her birinin içerisinde bir çevre programı olduğu ve bu politikalarla ortak sosyal politikaların (bölgesel politikalar gibi) uyumunu sağlayamama düşüncesidir. Dördüncü gerekçe; üye devletlerde yaşayan tüm halklar için ortak bir yaşam seviyesi sağlanması ve bunun sürdürülmesi fikri. Yani temiz bir çevrenin topluluk geneline dengeli bir biçimde dağılması ancak ortak bir çevre politikası ile mümkün gözükmektedir. Beşinci gerekçe; çevre sorunları karşısında ülke bazında uygulanan farklı çevre politikalarının maliyeti artıracığı ve ülkelerin tek başlarına bunun altından kalkamayacağı endişesidir (Fotourehchi ve Şahinöz, 2016: 78-79).

AB’nin kuruluş aşamalarında ortak çevre politikası söz konusu değildir. Gerek Paris gerekse Roma antlaşmalarında çevreye ilişkin herhangi bir hüküm yer almamıştır. Ancak çok fazla süre geçmeden kirlilik kavramının sadece bir ülkeyle sınırlı kalmadığı,

çevreden çok büyümenin hedeflenmesinin sürdürülemezliği, çevre koruma önlemleri açısından ülkeler arasındaki farklılıkların haksız rekabete neden olacağı kaygısıyla ortak bir çevre politikasından söz edilmeye başlanmıştır. Zira 1972 yılında BM tarafından düzenlenen Stockholm Konferansı AB’yi etkilemiş ve AB de Paris Konferansı’nı düzenlemiştir. Paris Konferansı’nda AB genelinde bir çevre politikası oluşturulması gündeme gelmiş ve oluşturulacak olan çevre politikalarının temel ilkeleri belirlenmiştir (Yıldız, 2005: 167). 1970’lere geldiğinde OÇP’nin temel sebebi, ortak pazar ticaretinin, ürün standartları gibi farklı ulusal çevresel politikalar aracılığıyla engellenebileceği endişesidir. Ayrıca çevre sorunlarının artan önemi ve bu sorunların uluslararası yapısı kadar AET’nin küresel çevre kirliliği sorununa uygun bir çerçeve sağlayabilecek olması da OÇP’nin gelişmesinde kayda değer etkiye sahiptir (Balın, 2011: 86).

AET’nin kuruluşu olan 1957 Roma Antlaşması çevre ile ilgili bir düzenlemeyi ihtiva etmemektedir. Ancak bu kurucu antlaşmanın ileri tarihlerdeki düzenlemeleri ile çevre konusu topluluğun antlaşma metninde yer almıştır. Şöyle ki; 1987 yılında yürürlüğe giren Avrupa Tek Senedi ile “çevre” başlığı oluşturularak çevre konusunda bir topluluk politikasının geliştirilmesi ve uygulanmasını garanti etmektedir. Bu sözleşme ile çevre kalitesinin korunması ve iyileştirilmesi, insan sağlığının korunmasına katkı sağlanması ve doğal kaynakların ihtiyatlı kullanımı hüküm altına alınmıştır. Çevre ile ilgili olarak önleyici eylem ilkesi benimsenmiş ve kaynaktan önleme ile kirlenmeyi önleyen önlemler hukuki zemin kazanmıştır. Akabinde 1993 yılında yürürlüğe giren Maastricht Antlaşması ile çevrenin korunması ilkesi açık bir şekilde ilk defa birlik hedefleri arasında yer almıştır. Maastricht Antlaşması ile çevrenin bütünlüğü ve korunması güçlendirilmiş, “çevreye duyarlı, sürdürülebilir ve enflasyonist olmayan bir büyüme” temel ilke olarak benimsenmiştir. Bu antlaşma ile çevresel sorunlarla evrensel düzeyde mücadele etmek amacıyla tasarrufların teşvik edilmesi gündeme gelmiştir. Benzer şekilde birliğin diğer politikaları ile çevre politikasının uyumlaştırılması ve uyum fonu gündeme getirilmiştir. Ayrıca çevre ile ilgili karar alma prosedürü iş birliği usulü olup Konsey’in nitelikli çoğunluğu ile hareket etmesi düzenlenmiştir. Benzer şekilde Maastricht ile iç pazar konusunda karar alma süreci ise ortak karar usulü olarak belirlenmiştir (Çokgezen, 2007: 92 ve Bilgin, 2014: 514-515). Buradan anlaşılıyor ki kurucu antlaşmaya çevre sorunları ilk olarak Avrupa Tek Senedi ile girmiştir. Yani bununla çevre politikası doğrudan yasal bir dayanağa sahip olmuştur. Başka bir ifadeyle Avrupa Tek Senedi yürürlüğe girene kadar çevre politikası ile ilgili zorlayıcı bir hüküm bulunmamaktadır. Maastricht Antlaşması ile de sürdürülebilirlik vurgusu ve çevrenin uluslararası boyutta korunması gerekliliği göze çarpan yeniliklerdir.

1999 yılında yürürlüğe giren Amsterdam Antlaşması özellikle karar alma mekanizmasında değişikliğe gidilmiştir. Başka bir deyişle Maastricht Antlaşması’nda karmaşık halde olan karar alma mekanizması sadeleştirilmiştir. Şöyle ki; Amsterdam Antlaşması, bu sadeleştirmeye iş birliği, ortak karar, onay ve danışma usulü adındaki bu dört prosedür üçe indirilmiştir. Yapılan değişiklik ile ortak karar, iş birliği ve danışma prosedürü olarak karar alma mekanizması yenilenmiştir. Amsterdam Antlaşması ile ilgili olarak çok önemli bir yenilik de Maastricht Antlaşması ile Birliğe dahil olan “çevreye saygılı sürdürülebilir bir büyüme” kavramının temel taşı olarak “sürdürülebilir kalkınma” ilkesi gündeme gelmiştir. 2003 yılında yürürlüğe giren Nice Antlaşması ile Birliğin çevre politikasında hatırı sayılır bir yenilik öngörülmemiş, ancak su kaynaklarıyla ilgili bir değişikliğe gidilmiştir. Bu yenilik çevre politikası açısından su kaynakları yönetimini öne çıkarmaktadır. 2009 yılında yürürlüğe giren Lizbon Antlaşması ile AB’nin dengeli ekonomik büyümeye dayanan sürdürülebilir bir Avrupa kalkınmasını ve dünyanın sürdürülebilir kalkınmasına katkı sağlama fikri benimsenmiştir (Bilgin, 2014: 516-517). Lizbon Antlaşması temelde çevre, iklim

değişikliği, enerji ve terörizm ile mücadele konuları üzerinde çokça durmaktadır. Lizbon Antlaşması AB’nin çevre politikasının, çevresel kalitenin iyileştirilmesi, korunması ve sürdürülmesi, doğal kaynaklardan makul bir şekilde faydalanılması, insan sağlığına önem verilmesi ve korunması gerek ulusal gerekse küresel çapta çevre sorunlarının ortadan kaldırılmasına yönelik düzenlemeleri içermektedir. Lizbon Antlaşması’na göre AB’nin ortak çevre politikaları özetle; önleyici tedbirler, ihtiyat ilkesi, kirleten öder ilkesi, çevresel zararların kaynağında giderilmesi, çevre politikalarının oluşturulmasında teknik ve bilimsel verilerin kullanılması, farklı bölgelerdeki farklı şartların göz ardı edilmemesi, bölgeler arası dengesizliklerin en aza indirilmesi ve çevre sorunlarının çözümünde uluslararası örgütlerle ve üçüncü ülkelerle iş birliği yapılması gibi düzenlemelere dayanmaktadır (Aydın ve Çamur, 2017: 33-34).

3. AB ÇEVRE EYLEM PROGRAMLARI

AB çevre eylem programları da OÇP kadar eski olup aynı şekilde 1972 yılına dayanmaktadır. Bu çevre eylem planları AB içinde izlenecek politikaların temel ilkelerini ihtiva etmektedir. Çevre eylem planlarının herhangi bir bağlayıcılığı olmamakla beraber yol gösterici konumuyla incelenmeye değer politikaları barındırmaktadır. İlk eylem programı 1972 yılında başlamış ve şu an günümüzde yedinci eylem programı uygulanmaktadır.

1972 yılında düzenlenen BM İnsan Çevresi Konferansı’nın akabinde aynı yıl içinde Paris’te toplanan AB Zirvesi, yalnızca ekonomik büyüme ve geçim standartlarındaki iyileşmenin temel hedef olmayacağını, bunların yanında yaşam kalitesinin iyileştirilmesi hedeflerinin ancak ve ancak çevre dikkate alınarak sağlanabileceğini belirtmiş ve Komisyon’dan bir çevre eylem programı hazırlamasını istemiştir. Birinci çevre eylem programında (1973-1976) kısaca BM İnsan Çevresi Konferansı’nda belirlenen ilkeler benimsenmiştir. Bu eylem programıyla; kirleten öder prensibi, kirliliğin kaynağında önlenmesi, planlama ve karar süreçlerinde çevre odaklı bakış, çevre bilinci ile ilgili eğitim faaliyetleri, çevre politikası ile ilgili uluslararası iş birliğinin teşvik edilmesi ve üye ülkelerin çevre programlarının uyumlaştırılması gibi hususlar belli başlı konu başlıklarını oluşturmaktadır. İkinci çevre eylem programı (1977-1981), daha çok ilk programda ortaya konulan hedeflerin uzantısı ve tamamlayıcısı durumunda olacak şekilde bir takım politika önerileri demetinin yanı sıra OÇP’ninde bulunduğu ilkelere yer vermiştir. Bu programdaki politika önerileri; AET’nin çevre politikası ve hedefleri, kirliliğin ve gürültünün azaltılması, toprak, çevre ve doğal kaynakların zarar vermeden kullanımı ile birlikte akılcı yönetimleri, çevreyi korumak ve iyileştirmek için harekete geçilmesi ve son olarak uluslararası alanda AET’nin rolü olarak düzenlenmiştir (İzci, 2017: 483 ve Bilgin, 2014: 520-521). Buradan anlaşılıyor ki birinci ve ikinci eylem programlarında ana tema kirlilik olmakla birlikte yaşam kalitesi, kirliliğin küresel düzeyde önlenmesi ve iş birliği vurgulanmıştır. Ayrıca belirtmek gerekir ki bu iki eylem programı daha sonraki uygulanacak olan eylem programları için temel ilkeleri belirleyen bir nitelik taşımaktadır.

Üçüncü çevre eylem programı (1982-1986) ilk iki programdan daha geniş politikaları öngörmesinden mütevellit daha detaylı ve kapsamlı bir programdır. Özetle üçüncü program; çevre politikasının diğer politikalar ile uyumlaştırılması, Çevresel Etki Değerlendirilmesi (ÇED) prosedürünün hazırlanması, çevresel konumu itibari ile bazı konulara öncelik verilmesi gibi konuları ihtiva etmektedir (Turan Bayram vd., 2011: 34). Bu program çevre kirliliğinin kontrol edilmesinden çok kirliliğin önlenmesine vurgu yapmıştır (Aydın ve Çamur, 2017: 36). Özellikle hayat kalitesinin belirlenmesine direkt etki yapan faktörler açısından üçüncü eylem programı önem arz etmektedir. Bu faktörler arasında insan sağlığının korunması başta olmak üzere su, iklim, hammaddeler, hava, toprak, flora, hayvan varlığı, yapay çevre, kültürel miras, gibi

unsurlar ile kaynakların iyileştirilmesi ve korunması sayılabilir (Duru, 2007: 7). Ayrıca bu program ile atık idaresi, yeni teknoloji ve kaynakların geliştirilmesi, küresel düzeyde iş birliği yapmak adına üye olmayan devletler, uluslararası kuruluşlar ve gelişmekte olan ülkelerle çevre konusunda iş birliği konuları yer almıştır (Bilgin, 2014: 521). Kuşkusuz üçüncü çevre eylem programının ÇED gibi somut bir uygulamayı OÇP’ye dahil ederek, özellikle tarım, enerji, sanayi ve ulaştırma politikalarının oluşturulmasında çevrenin de bir mal gibi hesaba katılması anlayışını kazandırdığı önemi büyüktür. Bunun yanında daha önemli olarak üçüncü çevre eylem programı çevre politikasının diğer politika alanları üzerinde olumlu etkiye sahip olduğu vurgusu kabul edilmiştir. Üçüncü eylem programı çevre politikalarının istihdam yaratmak ve sanayi alanındaki yenilikleri hızlandırmak konusunda nasıl etkili olabileceğini ifade etmektedir (Budak, 2000: 233; Fotourehchi ve Şahinöz, 2016: 83). Bu dönemde kabul edilen en önemli yeniliklerden biri ÇED direktifi olmuştur. Bunun yanı sıra hayvan ve bitki örtüsü konuları, su kirliliği, yeni teknolojilerin geliştirilmesi ve kültürel miras gibi konular da göze çarpan konular arasındadır.

Dördüncü çevre eylem programı (1987-1991) uygulandığı dönem itibarıyla önem arz etmektedir. Çünkü OÇP ile ilgili yasal hükümlerin konulduğu Avrupa Tek Senedi 1987 yılında yürürlüğe girmişti. Dördüncü eylem planı ise Avrupa Tek Senedi’nin politikaları çerçevesinde hazırlanmıştır. Bu programın önemi ekonomik ve sosyal gelişmişliğin bir ögesi olarak çevre politikalarını esas almasından kaynaklanmaktadır (Ulukent, 2010: 42). İlk üç programdaki konulara ek olarak bu programda ilk defa biyoteknoloji ve nükleer güvenlik ile ilgili alınacak önlemler yer almıştır. Bu programla çevre politikası ile diğer politikalar uyumlaştırılmaya çalışılmıştır. Özellikle enerji, tarım ve çevre arasında denge ve uyum sağlanmaya çaba harcanmıştır. Dördüncü çevre eylem planıyla önceki eylem planlarındaki düzenlemeler daha da güçlendirilmiştir. Gelişmekte olan ülkelerin özel durumunun dikkate alınması, doğal kaynakları tahrip eden etkinliklerden kaçınılması, bilim ve teknoloji içeren eğitime daha fazla önem verilmesi, planlama ve karar süreçlerinden mümkün mertebe en erken aşamada çevrenin korunarak hareket edilmesi, ulusal politikaların AB politikaları ile daha uyumlu hale getirilmesi, doğal kaynakların verimli ve daha ekonomik biçimde kullanılması gibi ortak stratejiler belirlenmiştir. Ayrıca bu programla 1987 yılı Avrupa Çevre Yılı olarak kabul edilmiştir. (Bilgin, 2014: 522; Budak ve Yıldırım, 2010: 356). Bu programı ilk üç programdan ayıran başka bir önem kirliliğin başladığı sırada engellenmesi yönünde tedbirlerin alındığı ve maliyet açısından bu tedbirlerin gelecekte sağlayacağı fayda göz önüne alınarak tasarlanan bir programdır. Bunun yanı sıra bu program çevre konusunda bazı ulusal finansman kaynaklarını devreye sokmaktadır (Çokgezen, 2007: 95). Dördüncü çevre eylem programı Avrupa Tek Senedi ile denk gelmesi ve 1987 yılının Avrupa Çevre Yılı ilan edilmesi açısından önem arz etmektedir. Aynı zamanda bu program birtakım çevre standartlarına yer vermesi açısından ve çevre ile ilgili fayda-maliyet analizini hesaba katması açısından da öneme sahiptir.

Beşinci çevre eylem programı (1993-2000) temel çerçevesini 1992 yılında Rio’da düzenlenen BM Çevre ve Kalkınma Konferansı’nda kabul edilen düzenlemeler, Gündem 21 eylem programına yer alan “sürdürülebilir kalkınma” teması ve 1992 yılında imzalanan Maastricht Antlaşması oluşturmaktadır. Bu eylem programı ile AB çevre politikalarının ana hedefi ekonomi ile çevrenin uzlaştırılması ideali olmuştur. Özellikle 1987 Brundtland Raporu’nun sürdürülebilir kalkınma kavramından esinlenerek beşinci programın başlığı “Avrupa Topluluğu’nun Çevre ve Sürdürülebilir Kalkınmaya Yönelik Politika ve Eylem Programı” olmuştur. Aynı şekilde sürdürülebilir kalkınma olgusu gereği ‘sınırsız büyüme’ anlayışı da terk edilmiştir (Fotourehchi ve Şahinöz, 2016: 84). Çünkü sınırsız büyüme hedefi ile faaliyet gösteren ekonomik aktörlerin çevre üzerindeki artan baskısı çevreye ciddi zarar vermektedir.

Sürdürülebilir kalkınma anlayışıyla kastedilen ise bugünün ihtiyaçlarını, gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılama imkanını ortadan kaldırmadan karşılama düşüncesidir. Beşinci çevre eylem programıyla vurgulanan konular hava kirliliği, su ve doğal kaynakların kirliliği, biyolojik çeşitliliğin azalması, iklim değişikliği ve asit yağmurları, kıyı alanlarının kirlenmesi gibi konulardır.

Altıncı çevre eylem programı (2002-2012) “Çevre 2010: Geleceğimiz, Tercihimiz” başlığıyla düzenlenmiştir. Bu programda dört temel esas benimsenmiştir. Bunlar, iklim değişikliği, doğa ve biyolojik çeşitlilik, çevre ve sağlık ve son olarak doğal kaynaklar ve atık konularıdır (Bilgin, 2014: 523). Bu programda yine sürdürülebilir kalkınma hedefi ön plandadır. Bu programla çevre sorunlarına daha geniş bir perspektiften bakılmış ve çevreye duyarlı piyasalar oluşturulması amaçlanmıştır (Fotourehchi ve Şahinöz, 2016: 85).

Yedinci çevre eylem programı (2013-2020) stratejik yeni girişimlerle birlikte dokuz hedef belirlemiştir. Bu hedefler, şu unsurları içermektedir: Doğal sermayenin muhafaza edilmesi ve güçlendirilmesi, verimli kaynak kullanan yeşil, rekabetçi ve düşük karbonlu ekonomiye sahip olmak, Birlik vatandaşlarını çevre baskısından ve sağlık ve refaha yönelik risklerden korumak, çevre konusunda yasal düzenlemelerin faydasını arttırmak, çevre politikasına yönelik bilgi ve tecrübenin artırılması, çevre ve iklim politikasına dönük yatırımları sağlamak ve güvence altına almak, çevresel bütünleşmeyi daha iyi düzeye getirmek, şehirlerin sürdürülebilirliğini güçlendirmek ve son olarak Birliğin uluslararası çevre ve iklim konularında etkinliği sağlamak (AB Bakanlığı, 2018).

4. TÜRKİYE’NİN AB ÇEVRE POLİTİKALARINA UYUM SÜRECİ VE AB ÜLKELERİ KARŞILAŞTIRMASI

Türkiye’nin 2005 yılında AB’ye katılım müzakerelerinin başlamasıyla Müzakere Çerçeve Belgesi’nde (27. başlık) Çevre Faslına yer verilmiştir. Müzakerelerin esasları başlığının 16. maddesinde “AB, nükleer güvenliğin tüm veçheleri de dahil olmak üzere, yüksek seviyede bir çevre korumasının önemine dikkat çeker” ifadesi bu hususu desteklemektedir. Bu ifade ile AB, Türkiye olan müzakereler kapsamında çevre konusunu hesaba katacağını ve önemini vurgulamıştır. Katılım Ortaklığı Belgeleri ile Türkiye’nin çevre konusu ile ilgili kısa vadede yerine getirmesi gerekenler düzenlenmektedir. İlgili hedeflere ne derecede ulaşıp ulaşılmadığı ise Komisyon’un Türkiye’nin müktesebata uyum alanında kaydettiği ilerlemeleri veya eksiklikleri ifade ettiği yıllık İlerleme Raporları ile takip edilmektedir (Bilgin, 2014: 529).

Türkiye’nin Çevre Faslına ilişkin tarama toplantıları 2006 yılında tamamlanmıştır. Çevre faslı için iki açılış kriteri belirtilmiştir. Bu kriterler (AB Bakanlığı, 2018):

- Ulusal, bölgesel ve yerel düzeyde gerekli idari kapasitenin oluşturulmasına yönelik planlar ve ihtiyaç duyulan finansman kaynakları dâhil olmak üzere, bu fasıldaki müktesebatın iyi koordine edilmiş şekilde kademeli uyumlaştırılmasına, uygulamasına ve yürürlüğe konmasına yönelik kapsamlı bir stratejinin aşamalar ve takvimle birlikte sunulması.

- Türkiye’nin, ilgili AT-Türkiye Ortaklık Konseyi kararlarına göre tabi olunan çevre müktesebatının uygulanmasına ilişkin yükümlülüklerini yerine getirmesidir.

Türkiye’nin açılış kriterlerini yerine getirmesi üzerine 2009 yılında Çevre Faslı müzakerelere açılmıştır. Bu yıldan sonra hazırlanan Türkiye İlerleme Raporları çevre konusunda daha detaylı bilgi sunmaya başlamışlardır. 2012 İlerleme Raporu’nda “çevre” kavramının yerine “çevre ve iklim değişikliği” kullanılmaya başlanmıştır.

AB Bakanlığı’ndan edinilen bilgiler çerçevesinde 6 adet Çevre Faslı’nın kapanış kriteri yer almaktadır. Bu kriterler (AB Bakanlığı, 2018):

- Türkiye, Türkiye-AB Ortaklık Anlaşması Ek Protokolü’nden kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirir.
- Türkiye, sınır-ötesi unsurları da dahil olmak üzere AB’nin yatay ve çerçeve çevre mevzuatını uyumlaştırmaya yönelik mevzuatı benimser.
- Türkiye su kalitesi ile ilgili müktesebatı uyumlaştırmaya yönelik mevzuatı özellikle de Su Koruma Çerçeve Kanununu benimser; Nehir Havzaları Koruma Eylem Planları oluşturur ve bu sektörde uygulama mevzuatını benimsemek suretiyle yasal uyum alanında önemli gelişmeler kaydeder.
- Türkiye endüstriyel kirlilik kontrolü ve risk yönetimi alanlarındaki müktesebatı uyumlaştırmaya yönelik mevzuatı benimser.
- Türkiye, bu fasıldaki diğer sektörler için doğa koruma ve atık yönetimi dahil olmak üzere, “Ulusal, Bölgesel ve Yerel Düzeyde Gerekli İdari Kapasitenin ve Çevre Müktesebatının Uygulanması İçin Gerekli Mali Kaynakların Oluşturulması Planı” uyarınca mevzuat uyumunu sürdürür ve katılım tarihinde AB gereklerinin yürürlüğe konması ve uygulanması konusunda hazır olduğunu gösterir.
- Türkiye denetim hizmetleri de dahil olmak üzere, her düzeyde idari birimin kapasitesini geliştirmeye "Ulusal, Bölgesel ve Yerel Düzeyde Gerekli İdari Kapasitenin ve Çevre Müktesebatının Uygulanması İçin Gerekli Mali Kaynakların Oluşturulması Planı" çerçevesinde devam eder; çalışmaların koordinasyonunu iyileştirmeyi sürdürür ve bu faslın her sektöründeki müktesebatın yürürlüğe konulması ve uygulanmasını teminen katılımdan uygun bir zaman önce gerekli tüm idari yapıları oluşturduğunu gösterir.

Türkiye’nin OÇP’ye ne kadar ve ne doğrultuda uyum sağladığını saptamak kolay değildir. Hem Türkiye’nin adaylık sürecinin sıkıntılı durumu, hem iç politikadaki öncelikleri, hem de Çevre Faslı’nın kapanış kriterlerindeki aşamaların çok net olmaması gibi faktörler Türkiye’nin uyum konusunda kat ettiği yolu görmemizi engellemektedir. İlerleme Raporları ortak olarak değerlendirildiğinde Türkiye’nin çeşitli politikalarda başarılı veya kısmen başarılı, ancak ilerlemelerin çok düzensiz olduğu, sektörler arasında benzer yapıda bir ilerleme sağlanamadığı kaydedilmektedir. Ancak bazı sektörlerde ise Türkiye’nin tamamen başarısız olduğu ifade edilmektedir. İlerleyen sayfalardaki şekil ve tablolar bu konuyu daha da pekiştirecek detaylı karşılaştırma fırsatı sunacaktır.

Avrupa Çevre Ajansı’na (2018) göre, dünya karbondioksit salınımında sürekli bir artış eğilimi söz konusudur. Atmosfere salınan dünya toplam karbondioksit emisyonu giderek tehlikeli boyutlara ulaşmaktadır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası bu artışın daha sert bir şekilde devam etmektedir. Bunun nedeni ise savaş sonrasında ülkelerin sanayileşmesinin hızlanmasıdır. Bir taraftan sanayileşmek, büyümek ve kalkınmak; diğer yandan çevreyi korumak elbette kolay bir süreç değildir. Ne var ki; sınırsız bir büyüme hedefi, ülkelerin geleceğini tehlikeye sürüklemekte ve gelecek nesillerin yaşam olanaklarını elinden almaktadır. Bu mantıkla çevrenin merkeze alınması, eğer çevre korunursa sürdürülebilir bir kalkınma anlayışının da sağlanacağı vurgusu geçerlilik kazanmaktadır.

Tablo 1. AB ve Türkiye Sera Gazı Emisyonu (1991-2015, CO2, Baz Yıl 1990)

	1991	2000	2005	2010	2015
AB	98,2	92,2	93,5	85,9	77,9
Belçika	99,5	103,6	99,9	91,8	81,8
Bulgaristan	79	57,1	61,6	58,3	59,4
Çek Cumh.	90,5	75,6	74,9	70,8	64,9
Danimarka	114,6	101,4	95,6	91	70,7
Almanya	96,3	84,1	80,4	76,5	73,4
Estonya	92,2	42,9	47,7	52,5	44,7
İrlanda	101,2	124	126,8	112	109,2
Yunanistan	99,7	122,1	131,6	114,5	93,4
İspanya	102,8	134,9	153,9	125,9	119,4
Fransa	104,7	101,9	102,4	95	85,4
Hırvatistan	77,3	80,4	93,4	87,3	75,4
İtalya	100,5	107	112,3	98,1	84,5
Kıbrıs	110	144,1	159,7	163,8	144,5
Letonya	92,9	39,6	43,5	47,6	44,1
Litvanya	104,2	40,6	47,9	43,2	42
Lüksemburg	105	80,8	108,8	102,6	88,9
Macaristan	92,8	78,6	81,1	70,1	65,3
Malta	101,4	116,6	126,5	128	99,2
Hollanda	103,6	101,6	99,7	99,3	91,4
Avusturya	104,9	103,2	118,7	109,3	101,6
Polonya	97,5	83,5	85,3	87,2	82,8
Portekiz	103	138,3	144,9	118	117,9
Romanya	82,5	56,9	59,4	49,1	47,7
Slovenya	92,9	102,8	110,3	105,5	90,7
Slovakya	87	67	69,2	62,7	55,6
Finlandiya	96,8	98,3	98	106,9	79,6
İsveç	99,8	96,8	94,3	91,4	76,6
İngiltere	101,2	91,4	89,6	79,6	66,4
İzlanda	95,5	113,6	113,2	133,6	138,6
Türkiye	103,4	139	158,7	192,4	226,7

Kaynak: European Environment Agency, 2018.

Tablo 1’de AB ülkeleri ve Türkiye’nin 1991-2015 yılları arasındaki sera gazı emisyonları verilmiştir. 1991 yılından 2015 yılına AB ortalamasına bakıldığında bir düşüş (98,2 puandan 77,9 puana) söz konusu iken aynı yıllar aralığında Türkiye’de ciddi bir artış (103,4 puandan 226,7 puana) söz konusudur. Tablo incelendiğinde AB’nin kendi içerisinde çok farklılıklar gözlenmektedir. Çünkü sera gazı emisyonu bakımından AB ülkelerine bakıldığında bazı AB ülkeleri AB ortalamasına çok yakın, bazıları çok düşük, bazıları da çok yüksek seyretmektedir. Mesela İrlanda, Portekiz, Kıbrıs, İspanya, Avusturya ve İzlanda ülkeleri özellikle 2015 yılı bakımından karşılaştırıldığında sera gazı emisyonunun AB ortalamasının çok üzerinde seyrettiği aşikârdır. Ancak onun dışında genel olarak diğer ülkelerin daha iyi durumda ve ortalamaya yakın olduğu söylenebilir. Genel olarak AB ülkeleri sera gazı emisyonu bakımından her yıl daha iyi düzeye yükselmektedir. Çünkü AB ortalaması yıldan yıla azalmaktadır.

AB 2001 yılında çevre politikalarının diğer politikalar ile entegre olması kapsamında, “Güvenli Enerji Arzı İçin Avrupa Stratejisine Doğru” başlığıyla bir Yeşil Belge yayımlandı. Bu belge ile birlikte AB düzeyinde sera gazı emisyonlarının nasıl azaltılacağı yönünde tartışma başlamıştır. Dolayısıyla AB’nin bu konudaki başarısı bazı politika ve tedbirlerle ilişkilidir. Özetle AB’nin sera gazı emisyonlarını azaltma politikaları daha çok enerji verimliliği, yenilenebilir enerji kaynakları, enerji-verimli üretim kuralları, enerji hizmetlerinin iyileştirilmesi ve bileşik ısı ve güç sistemleri üzerinde yoğunlaşmaktadır (Türkeş ve Kılıç, 2004: 8).

Tablo 1’den anlaşılıyor ki genel olarak bakıldığında birkaç ülke dışında AB ülkeleri çevre kirliliğini önleme konusunda başarılı görünmektedir. Tabloya göre 2015 yılı için 13 ülkenin ortalaması AB ortalamasının altındadır. Birkaç ülke dışında geriye kalan ülkeler ise ortalamanın üstünde olmanın yanı sıra ortalamaya çok yakın durumdadırlar. Ancak Türkiye için durum böyle değildir. Türkiye AB ortalamasına çok uzak olmaktan daha ziyade büyük sıçramalarla sera gazı emisyonu artışı yaşamaktadır. Anlaşılıyor ki Türkiye çevre kirliliği konusunda yeterli önlem almamaktadır. Türkiye’nin OÇP’ye uyum konusunda ciddi bir ilerleme kaydetmemiş olması bu verilerle daha anlaşılır olmaktadır.

Tablo 2, 1990-2015 yılları arasında AB ülkeleri ve Türkiye’nin taşımacılıktan kaynaklanan kirletici emisyonları ihtiva etmektedir. Tabloya bakıldığında taşımacılıktan kaynaklanan emisyonların AB ülkeleri ortalamasının 2015 yılına gelindiğinde önemli ölçüde düştüğü (54,3 puan) gözlemlenmektedir. 1990 yılına göre 2015 yılında bu ortalamada iki kattan daha fazla bir düşüş olduğu görülmektedir. Bu durum AB için oldukça başarılı bir tablo izlenimi vermektedir. Hatta AB ülkelerine bakıldığında tüm ülkelerde bu oranın düştüğü görülmektedir. O halde benzer şekilde AB’nin taşımacılık dolayısı ile ortaya çıkan çevre kirliliği konusunda önemli tedbirler aldığı ve oldukça başarılı olduğu söylenebilir. Ancak Türkiye’de bu oran bazı yıllar istisna olmakla beraber genel itibarıyla tabloda bu oranın arttığı tek ülkedir. Bu koşullarda Türkiye’nin OÇP’ye uyumu ve Çevre Faslında ilerlemesi çok umut vadetmemektedir.

AB’nin tablo 2’deki başarısının uyguladığı politikalarla yakından ilişkisi vardır. AB’nin bazı politika uygulamaları şu şekilde sıralanabilir (EurActiv, 2008 ve Özdemir, 2010: 3):

- Farklı taşıma türlerini birbirine entegre ederek verimli çalışan lojistik zincirlerinin oluşturulması.
- Demiryolu ulaşımı konusunda piyasanın liberalizasyonunun sağlanması.
- Ulaştırmanın çevre üzerindeki olumsuz etkilerini azaltıcı altyapı yatırımları yapmak ve altyapı üzerinden vergiler almak. Buna göre, AB ülkeleri tüm yollardan vergi almakta ve 2012 yılı sonrasında 3,5 tondan ağır olan tüm kamyonlardan da vergi almaktadırlar.
- Çevre dostu yakıt ve araçların kullanılması. Böylece karbondioksit salınımı önemli ölçüde azaltılacaktır.
- Yol güvenliğini iyileştirmeyi amaçlayan eylem programlarının oluşturulması.
- Özellikle kısa mesafelerde havayolu taşımacılığının azaltılması. Bilindiği üzere havayolu taşımacılığı hızlı ve kolay bir taşımacılık türü olmasının yanı sıra maliyeti çok yüksek olan ve hava kirliliğini önemli ölçüde arttıran bir taşımacılık türüdür.
- Toplu taşımacılığın teşvik edilmesi.
- Ulaşımında sürdürülebilir ve çevreci politikalar için bütçe ayrılması.

Tablo 2. Taşımacılıktan Kaynaklanan Kirletici Emisyonlar (1990-2015, Nitrojen Oksit)

	1990	2000	2001	2005	2010	2015
AB	128,5	100	97,3	86,6	66,9	54,3
Belçika	127,6	100	100	97,2	82,3	63
Bulgaristan	134,7	100	105,4	121,4	96,1	94,6
Çek Cumh.	217	100	102,3	94	53,3	40,4
Danimarka	127,6	100	97,2	88,9	67,4	53,5
Almanya	131,1	100	93,8	72,4	50,4	41,1
Estonya	156,4	100	107,1	90,5	72,7	54,5
İrlanda	88,7	100	99,4	95,8	69,3	68,4
Yunanistan	98,3	100	106,5	102,5	81,3	62,4
İspanya	112,7	100	97,7	97,6	71,3	52,4
Fransa	129,5	100	97,1	81,3	63,6	52,3
Hırvatistan	116,4	100	98	98,4	84,2	73,3
İtalya	120,2	100	97,5	81,8	64,8	54,1
Kıbrıs	74,9	100	94,9	88,3	76,3	56,7
Letonya	152,6	100	113,4	103,4	86,9	68
Litvanya	191,5	100	103,5	108	100,9	96,2
Lüksemburg	81	100	102,9	140,5	75	42,8
Macaristan	106,8	100	99,7	99,3	78,6	68,7
Malta	55,7	100	111,3	89,9	78	9,2
Hollanda	145,2	100	96,1	87,3	72,2	53,3
Avusturya	94,3	100	105,5	113,9	76,9	57,5
Polonya	100,3	100	89,1	106,2	116	97,1
Portekiz	79,5	100	99,4	91	78,6	67,9
Romanya	129,7	100	114,3	98,2	90,3	88
Slovenya	120,6	100	101,5	94,6	101,1	82,1
Slovakya	168,9	100	104	117,9	113	98,1
Finlandiya	138,9	100	94,9	81,5	58,4	41,9
İsveç	128,7	100	92,5	79,7	59,4	43,3
İngiltere	160,1	100	95,5	80,9	57,6	48,8
İzlanda	107,8	100	91,7	92,9	86	76,1
Türkiye	127,9	100	99,7	110,6	101,6	135,8

Kaynak: European Environment Agency, 2018.

Görüldüğü üzere AB almış olduğu bu önlemlerle taşımacılıktan çevre kirliliğini azaltma konusunda önemli yol kat etmiştir. Özellikle toplu taşımayı özendirici ve destekleyici politikaların uygulanması toplumsal bir bilinç göstergesidir. Anlaşılan yasalarla her ne kadar bazı önlemler alınmaya çalışılsa da toplum olarak bilinçli bir şekilde gelecek kuşaklara sürdürülebilir kaynaklar ve temiz bir çevre bırakmaya teşne olmak önem arz etmektedir. Bu bağlamda tablo 2’den anlaşılacağı gibi Türkiye henüz bu uygulamaları hayata geçirme konusunda AB’nin oldukça gerisindedir.

Gerek OÇP’ye gerek uyum konusunda gerekse çevre konusunda kendi ulusal politikaları bağlamında Türkiye’nin AB nezdinde oldukça geride olduğu ifade edilebilir. Tablo 2’de 2015 yılında AB ülkeleri içinde hiçbir ülkenin emisyonu 100 puanlık bir artışa bile ulaşmazken Türkiye’de bu artış yaklaşık 136 puandır. Dolayısı ile Türkiye’nin çevre politikası konusunda politika değişikliğine gitmeli ve AB başarısını

takip etmelidir. Eğer atılan adımlar başarılı sonuçlar verirse Türkiye Çevre Faslında önemli aşamalar kaydetmiş olacaktır.

Tablo 3. Toplam Çevre Koruma Harcamaları (2002-2013, GSYH’nın Yüzdesi)

	2002	2005	2006	2010	2011	2012	2013
AB	0,97	1,01	1,06	1,14	1,14	1,12	1,11
Belçika	0,78	0,87	0,94	1,03	1,12	1,11	-
Bulgaristan	0,03	0,25	0,29	0,37	0,54	0,65	0,66
Çek Cumh.	0,83	0,47	0,49	0,65	0,76	0,67	0,67
Danimarka	-	-	-	1,37	1,37	1,41	-
Almanya	0,81	0,88	0,87	0,75	-	-	-
Estonya	0,7	1,62	1,84	3,48	3,05	3,29	-
İspanya	1,04	0,97	1,04	1,28	1,16	1,15	-
Fransa	1,38	1,45	1,44	1,46	1,46	1,49	-
Hırvatistan	0,11	0,31	0,2	0,13	0,21	0,16	0,18
İtalya	0,84	0,92	1	1,34	1,41	-	-
Kıbrıs	-	0,71	0,98	1,49	1,7	1,7	-
Letonya	0,46	0,39	0,57	0,42	0,27	0,57	0,41
Litvanya	0,6	0,43	1,07	0,79	0,66	0,74	0,53
Lüksemburg	0,63	0,57	0,57	0,53	0,65	0,49	0,47
Macaristan	0,56	0,71	0,75	0,55	0,55	0,54	-
Avusturya	1,98	1,85	2,2	2,53	2,54	2,58	-
Polonya	0,42	0,7	0,83	1,12	0,81	0,88	0,78
Portekiz	-	-	0,32	0,59	0,61	0,74	-
Romanya	0,68	1,27	1,54	1,83	2,11	1,74	1,39
Slovenya	0,4	0,44	0,48	0,41	0,37	0,39	-
Slovakya	0,23	0,06	0,08	0,14	0,18	0,2	0,19
Finlandiya	0,14	0,14	0,14	0,13	0,13	0,13	-
İsveç	0,48	0,5	0,49	-	-	-	-
Türkiye	-	0,29	0,23	0,22	-	0,23	-

Kaynak: Eorustat, 2018.

Tablo 3, 2002-2013 yılları arasındaki çevre koruma harcamalarını milli gelirin yüzdesi şeklinde göstermektedir. Tüm ülkelerin verilerine ulaşamamakla beraber 2013 yılı sonrası verilere de ulaşamamaktadır. Tablodaki verilerden hareketle AB ortalamasına bakıldığında çevre koruma harcamaları 2002 yılına göre artış göstermiştir. 2002 yılında AB ortalaması GSYH’nın (Gayri Safi Yurtiçi Hasıla) 0,97’si iken bu oran 2013 yılında 1,11 olmuştur. Ancak aynı artış aday ülke konumunda olan Türkiye ve AB üyesi olan Hırvatistan ve Finlandiya için geçerli değildir. Türkiye’de 2005 yılında bu oran 0,29 iken 2012 yılında 0,23’e düşmüştür. Ancak Finlandiya ve Hırvatistan’ın durumu Türkiye’den farklıdır. Çünkü çevre kirliliği konusunda tablo 1 ve tablo 2’den görüldüğü üzere zaten bu ülkeler önemli yol kat etmişlerdir. Yani bu ülkelerin çevreye verdikleri zarar AB ortalamasının ya etrafında ya da altında hareket etmektedir. Dolayısıyla bu ülkelerde çevre koruma harcamalarına ayrılan bütçenin çok yüksek olmaması bundandır. Ancak Türkiye’nin hem tablo 1 ve tablo 2’deki çevreye verilen zararları AB ortalamasının çok üstünde hem de çevre koruma harcamaları çok düşük. Çevre koruma harcamalarının AB ortalaması artarken Türkiye’deki seyri düşüş göstermiştir. AB ülkeleri ile karşılaştırıldığında Türkiye çevreye gerekli ve yeterli önemi verme konusunda henüz başarılı değildir.

Tablo 4. Karbondioksit Emisyonu (1980-2014, CO2, Kişi Başına Metrik Ton)

	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Avusturya	6,9	7,2	7,5	7,5	7,8	9,0	8,1	7,7	7,4	7,4	6,9
Belçika	13,7	10,6	10,6	11,1	11,2	10,4	10,2	9,0	8,5	8,7	8,3
Bulgaristan	8,7	10,0	8,5	6,9	5,3	6,3	6,0	6,7	6,1	5,5	5,9
Çek Cumh.	-	-	-	12,0	12,1	11,8	10,7	10,2	9,6	9,4	9,2
Danimarka	11,8	11,7	9,8	10,9	9,6	8,7	8,4	7,3	6,5	6,9	5,9
Kıbrıs	4,7	4,4	5,7	6,3	7,3	7,3	6,9	6,6	6,1	5,2	5,3
Estonya	-	-	-	12,2	10,6	12,4	13,6	14,0	13,3	15,1	14,8
AB	9,7	8,9	8,6	8,2	8,0	8,1	7,4	7,1	6,9	6,8	6,4
Finlandiya	12,2	10,1	10,4	10,3	10,1	10,4	11,6	10,5	9,1	8,7	8,7
Fransa	9,1	7,1	6,4	5,9	5,9	6,1	5,4	5,1	5,1	5,1	4,6
Hırvatistan	-	-	-	3,6	4,4	5,1	4,6	4,6	4,2	4,1	4,0
Almanya	-	-	-	10,6	10,1	9,7	9,3	9,1	9,2	9,4	8,9
İtalya	6,9	6,6	7,4	7,6	7,9	8,2	6,8	6,7	6,2	5,7	5,3
İrlanda	7,7	7,6	8,9	9,1	10,8	10,5	8,8	7,8	7,8	7,6	7,4
Hollanda	12,5	10,2	10,6	11,6	10,9	11,1	11,0	10,4	10,2	10,3	9,9
İngiltere	10,3	9,9	9,7	9,3	9,2	9,0	7,9	7,1	7,4	7,1	6,5
İspanya	5,7	5,2	5,6	6,1	7,3	8,1	5,8	5,8	5,7	5,1	5,0
İsveç	8,6	7,5	6,1	6,2	5,6	5,7	5,5	5,5	4,9	4,7	4,5
Litvanya	-	-	-	4,5	3,5	4,2	4,3	4,6	4,6	4,3	4,4
Letonya	-	-	-	3,8	2,7	3,4	3,8	3,5	3,5	3,5	3,5
Lüksemburg	30,3	25,0	26,2	20,4	18,9	24,8	21,6	21,1	20,1	18,5	17,4
Macaristan	8,1	8,1	6,7	5,8	5,5	5,8	5,0	4,8	4,5	4,3	4,3
Malta	3,2	3,6	6,1	5,6	5,3	6,7	6,2	6,1	6,4	5,5	5,5
Polonya	13,1	12,0	9,7	8,9	7,8	7,9	8,3	8,3	7,9	7,9	7,5
Portekiz	2,8	2,7	4,2	5,2	6,1	6,2	4,6	4,5	4,4	4,3	4,3
Romanya	8,8	8,5	7,5	5,6	4,0	4,5	3,9	4,2	4,1	3,6	3,5
Slovenya	-	-	-	7,2	7,2	7,9	7,5	7,4	7,2	6,9	6,2
Slovakya	-	-	-	7,9	6,7	7,3	6,7	6,4	6,1	6,1	5,7
Yunanistan	5,3	6,1	7,3	7,5	8,5	9,0	7,5	7,2	7,2	6,3	6,2
Türkiye	1,7	2,2	2,7	2,9	3,4	3,5	4,1	4,4	4,4	4,3	4,5

Kaynak: World Development Indicators, 2018.

Tablo 4’te AB ülkeleri ve Türkiye’nin 1980-2014 yılları arası karbondioksit emisyonu görülmektedir. 2014 yılına bakıldığında Türkiye 4,5 ton ile diğer ülkeler karşısında oldukça iyi durumdadır. Türkiye kişi başına düşen karbondioksit salınımı açısından en düşük ülkeler arasında yer almaktadır. Ancak diğer ülkeler ile karşılaştırıldığında Türkiye’nin yüzölçümü bazında nüfusu çok ülkeden fazladır. Böylelikle kişi başına düşen karbondioksit de düşük çıkmaktadır. Daha önemlisi 1980 yılından 2014 yılına gelindiğinde birkaç ülke dışında tüm ülkelerde, özellikle AB ülkeleri ortalamasına bakıldığında bir düşüş gözlemlenmektedir. Ancak Türkiye’de 1980 yılında kişi başına 1,7 ton olan karbondioksit emisyonu 2014 yılına gelindiğinde yaklaşık 3 kat artarak 4,5 ton olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla burada önemli olan 2014 yılında Türkiye’de kişi başına karbondioksit miktarının düşük olması değil, bu oranın birkaç AB ülkesi dışında AB ülkeleri nezdinde yıldan yıla hatırı sayılır ölçüde artış göstermesidir. Bu bağlamda Türkiye’de karbondioksit emisyonu açısından tehlike giderek artmaktadır.

Tablo 5 incelendiğinde 1980-2014 yılları arasında AB ülkeleri ve Türkiye’de katı yakıt tüketiminden kaynaklanan karbondioksit emisyonu toplam yakıtların yüzdesi şeklinde görülmektedir. Tabloda AB ortalamasına bakıldığında 1980’den 2014’e bu oranın bir düşüş trendi sergilediği izlenmektedir. 2014 yılı itibarıyla Türkiye’de katı yakıtlardan kaynaklanan emisyon miktarı AB ortalamasından yüksektir. 2014 yılında AB ortalamasında bu oran 31,9 iken Türkiye’de 40,1’dir.

Tablo 5. Katı Yakıt Tüketiminden Kaynaklanan Karbondioksit Emisyonu (1980-2014, CO₂, Toplam Yakıtların %’si)

	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Avusturya	27,2	30,5	27,2	22,1	22,3	20,9	19,2	20,3	19,7	20,0	19,5
Belçika	34,9	39,0	36,1	27,9	25,3	17,2	12,5	12,9	12,4	12,4	12,6
Bulgaristan	47,2	45,9	48,2	51,4	57,8	55,9	60,5	64,9	61,3	58,6	59,0
Çek Cumh.	-	-	-	71,6	69,8	65,8	64,1	65,4	64,2	63,6	63,6
Danimarka	36,5	46,7	45,8	41,6	29,6	30,1	32,8	30,2	25,7	30,9	27,0
Kıbrıs	0,0	6,4	6,5	1,0	1,9	1,9	0,9	0,4	0,0	0,0	0,2
Estonya	-	-	-	76,8	76,8	75,2	84,2	85,7	84,5	87,3	89,6
AB	35,7	39,8	36,5	35,3	31,5	30,2	29,4	31,0	32,3	32,2	31,9
Finlandiya	34,4	38,3	39,1	44,5	37,9	34,7	43,6	40,8	36,7	42,5	36,3
Fransa	24,8	23,8	20,0	16,5	15,3	13,7	12,8	11,7	12,8	13,9	11,4
Hırvatistan	-	-	-	3,9	8,3	11,6	12,8	13,5	13,3	14,6	14,6
Almanya	-	-	-	41,0	39,5	39,6	40,4	41,2	41,8	41,8	42,8
İtalya	11,6	16,0	13,3	10,8	10,6	13,2	13,3	15,1	16,7	14,9	15,5
İrlanda	28,2	38,0	42,2	34,1	24,5	24,5	20,2	21,2	25,3	22,4	22,8
Hollanda	7,2	17,1	20,9	18,5	14,6	15,4	13,8	15,7	17,7	17,1	19,9
İngiltere	45,0	41,9	42,5	32,7	25,4	26,4	23,6	25,6	31,1	30,8	27,1
İspanya	22,9	37,3	33,6	30,0	27,1	22,1	11,5	17,5	22,0	17,6	18,6
İsveç	8,9	18,8	21,2	19,9	18,8	19,2	18,3	18,4	17,7	18,8	18,4
Litvanya	-	-	-	6,7	3,1	5,5	6,0	6,6	6,5	8,1	6,8
Letonya	-	-	-	10,7	7,9	4,2	5,1	5,7	4,9	4,2	3,3
Lüksemburg	62,7	59,3	42,9	23,4	5,8	2,9	2,6	2,0	1,9	1,8	2,1
Macaristan	42,2	42,4	34,6	30,2	27,1	20,7	21,6	23,1	23,9	22,2	20,9
Malta	0,4	41,3	31,4	5,9	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Polonya	82,1	85,1	83,5	79,7	73,2	69,8	67,5	66,8	65,7	68,3	67,0
Portekiz	6,0	10,5	24,5	26,1	22,9	19,6	13,1	17,6	24,2	22,1	22,5
Romanya	27,2	36,5	27,5	30,6	32,2	36,1	34,6	38,0	36,5	31,8	32,1
Slovenya	-	-	-	37,8	35,8	38,2	36,6	38,2	37,6	37,3	32,5
Slovakya	-	-	-	49,6	45,4	41,5	41,9	41,6	41,0	40,5	43,3
Yunanistan	25,0	39,2	42,7	41,9	38,8	35,8	37,0	39,0	40,1	39,7	39,2
Türkiye	32,0	43,9	45,1	37,7	40,3	36,9	41,7	40,7	41,1	38,7	40,1

Kaynak: World Development Indicators, 2018.

Ayrıca tablo 5’te 1980-2014 yıllarına bakıldığında Türkiye’de katı yakıtlardan kaynaklanan karbondioksit emisyonu artan bir seyir izlemektedir. Şöyle ki 1980 yılında 32,0 olan bu oran 2014 yılında 40,1 seviyesine ulaşmıştır. Burada ayrıca belirtmek gerekir ki AB ülkelerinde katı yakıttan kaynaklanan emisyonun düşük çıkması katı yakıt tüketiminin doğalgaz gibi daha çevreci alternatif enerji kaynaklarının kullanımının yaygınlaşması gibi nedenlerle azaldığı söylenebilir. Ama dikkat etmek gerekir ki tüm AB ülkeleri için bu durumu ifade edilemez. Örneğin

Bulgaristan, Almanya, Hollanda, İsveç, Polonya ve Yunanistan gibi ülkelerde bu oran artış eğilimindedir. Hatta Yunanistan Türkiye ile neredeyse başa baş gitmektedir. O halde bazı AB ülkeleri ve Türkiye’de bu durumda alternatif enerji kaynaklarının yaygınlaşması çok ön planda değildir. Diğer çevre koruma ve kirlilikle mücadele konularında oldukça başarılı performansı sergileyen AB’nin bu hususta da tam olmasa da kısmen başarılı olduğu söylenebilir. Çünkü son yıllarda AB ortalamasına bakıldığında bu oran yaklaşık %31 civarında seyretmekte ve bir direnç göstermektedir.

Tablo 6’da 1980-2014 yılları arasında imalat sanayi ve inşaat kaynaklı karbondioksit emisyonu toplam yakılan yakıtın yüzdesi biçiminde gösterilmektedir. Tablo incelendiğinde gerek AB ortalaması, gerekse bireysel olarak AB ülkelerinde imalat sanayi ve inşaat kaynaklı karbondioksit emisyonunun azaldığı gözlemlenmektedir.

Tablo 6. İmalat Sanayi ve İnşaat Kaynaklı Karbondioksit Emisyonu (1980-2014, CO₂, Toplam Yakılan Yakıtın %’si)

	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Avusturya	23,8	21,5	17,1	16,5	17,5	15,4	16,9	17,5	17,5	17,0	17,7
Belçika	26,7	27,8	26,5	22,4	25,8	19,0	19,8	18,2	18,7	19,4	20,7
Bulgaristan	13,2	18,8	16,2	17,2	19,0	16,9	8,4	7,3	7,4	8,3	8,1
Çek Cumh.	41,0	40,6	31,1	21,5	19,9	17,0	12,7	13,0	12,6	12,8	14,0
Danimarka	13,1	10,5	10,7	10,2	10,6	10,7	8,5	9,5	10,0	8,9	10,0
Kıbrıs	30,7	23,6	20,3	24,4	22,1	14,2	9,2	8,0	7,1	9,6	11,6
Estonya	-	-	12,0	11,2	6,3	6,2	4,1	5,3	5,2	5,7	4,9
AB	23,2	21,3	18,7	16,9	15,7	13,8	12,3	12,5	12,2	12,5	12,8
Finlandiya	25,6	26,2	25,3	21,1	20,1	17,8	14,6	15,5	15,9	15,3	16,7
Fransa	24,2	22,8	20,7	20,3	17,3	14,8	13,5	14,7	14,6	15,8	15,7
Hırvatistan	„	„	26,1	17,9	17,2	17,7	15,8	14,9	14,1	14,5	14,9
Almanya	20,3	19,3	16,6	13,6	12,6	12,0	12,8	13,1	12,5	12,1	12,4
İtalya	24,0	20,7	19,0	17,1	17,4	14,6	11,7	11,7	11,8	11,3	11,2
İrlanda	22,4	21,9	13,3	12,9	13,0	12,4	9,1	10,4	10,0	10,3	10,6
Hollanda	18,7	18,9	16,0	15,8	15,1	14,6	13,6	14,4	14,7	14,3	14,7
İngiltere	17,2	16,2	14,0	13,5	12,1	10,4	9,1	8,8	8,3	8,7	9,6
İspanya	27,1	24,0	20,3	18,7	16,9	17,0	15,3	14,8	13,9	15,1	14,3
İsveç	26,4	22,2	22,8	26,0	26,2	22,2	17,7	19,3	18,9	18,5	17,4
Litvanya	-	-	19,0	13,0	10,6	10,8	9,4	10,5	11,4	11,7	11,2
Letonya	-	-	13,6	15,4	15,1	14,8	14,1	14,2	15,3	12,9	12,6
Lüksemburg	62,3	59,4	47,3	31,3	15,5	10,5	10,1	9,3	9,6	9,5	9,3
Macaristan	23,1	21,7	21,4	14,7	10,8	10,8	9,2	9,4	8,9	13,8	15,6
Malta	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,8	0,8	0,7	1,3	1,3
Polonya	15,4	13,2	12,4	18,9	15,7	11,3	9,4	9,9	9,7	9,8	10,3
Portekiz	32,5	31,1	21,3	17,3	18,8	12,6	13,9	13,4	12,2	12,3	12,9
Romanya	52,8	39,8	35,9	26,5	21,7	22,6	17,1	16,5	16,7	17,8	18,2
Slovenya	-	-	19,4	13,1	16,9	15,4	12,2	11,1	11,2	11,7	13,2
Slovakya	32,0	31,4	28,9	25,3	26,6	22,5	19,6	20,4	22,0	22,1	24,6
Yunanistan	22,1	16,7	13,8	12,6	11,6	9,1	8,0	7,0	7,6	8,2	9,1
Türkiye	29,1	24,4	25,7	21,9	28,7	25,5	18,3	18,2	17,5	16,3	14,6

Kaynak: World Development Indicators, 2018.

Aynı şekilde Türkiye’de de durum farklı değildir. Tablodaki tüm ülkelerde bu oran azalış eğilimindedir. Ancak burada imalat sanayi ve inşaatla çevreci bir durumun sergilendiği sonucu kesin değildir. Şöyle ki; dünya üzerindeki tüm ülkelere bakıldığında imalat sanayinin GSYH ve istihdam payı ülkeler geliştikçe azalmaktadır. Başka bir ifadeyle ülkeler geliştikçe tarımın GSYH ve istihdam içindeki payı azalır ve imalat sanayinin GSYH ve istihdam içindeki payı artmaya başlar. İmalat sanayi ve daha genel ifadeyle sanayi belli bir doyuma ulaştıktan sonra hizmetler sektörüne bir kayma yaşanır. Yani sanayinin GSYH ve istihdam içindeki payı azalır hizmetler sektörünün GSYH ve istihdam içindeki payı artmaya başlar. Ancak bu geçiş tüm ülkelerde aynı olmayıp gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde farklı şekilde ortaya çıkabilmektedir.³ Nitekim 2014 yılı için bakıldığında imalat sanayi ve inşaatla kaynaklanan karbondioksit emisyonunun AB ülkeleri ortalaması 12,8’dir. Türkiye’de aynı oran 14,6 ile AB ortalamasından yüksek ama on adet AB ülkesinden iyi durumdadır. Kısaca bu verilerden hareketle Türkiye AB ülkeleri ile koşut bir biçimde gelişme kaydetmektedir.

5. SONUÇ

Gerek ÇEP’ler gerekse OÇP kapsamındaki hükümler bugün, çevre politikasının sürdürülebilir kalkınma ile birlikte ele alındığı ve AB’nin diğer politikalarıyla bütünleşme sağlanmaya çalışıldığı vurgusunu ifade etmektedir. AB çevre politikası kapsamında oldukça başarılı uygulamalar gerçekleştirmektedir. Ancak belirtmek gerekir ki, AB ortalaması açısından bakıldığında başarılı bir gidişat olsa da AB ülkelerinde topyekün bir başarı söz konusu değildir. Zira bazı ülkeler AB ortalamasından çok sapmakta ve bu durum AB başarısının homojenliğini bozmakta; mevcut başarı sadece bazı ülkelerin çok başarılı uygulamalarından ibaret kalmaktadır.

Çevreye salınan karbondioksit emisyonunun yıldan yıla azalması, çevre koruma harcamalarının artışı ve imalat sanayi ve inşaatla kaynaklanan karbondioksit emisyonundaki düşüşler AB-OÇP’sinin başarılarını destekler niteliktedir. Bununla beraber, çevre ile ilgili bazı konularda ise, AB’nin kendi içerisinde çok farklılıklar gözlenmektedir. Sera gazı emisyonu, kişi başına karbondioksit emisyonu, katı yakıt tüketiminden kaynaklanan karbondioksit emisyonu bakımından AB ülkeleri arasında önemli farklılık vardır. Bu durum ise, AB içinde çevre ile ilgili belirli konularda ancak kısmi bir başarı kazanıldığını göstermektedir.

AB çevre ile ilgili uygulamaya koyduğu politikaları ve düzenlemeleri aday ülkelere de istemektedir. Türkiye aday ülke konumuyla büyüme ve kalkınma yolunda çevre politikaları ile eşgüdüm konusunda çelişkiler yaşamaktadır. Gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye, hızlı sanayileşme ve büyüme ihtiyacı ile çevreyi koruma ikileminde kalmaktadır. Çevre politikası konusundaki yetersizlikler, Türkiye’nin kalkınma konusunda başarısını sınırlayan faktörlerden birini oluşturmaktadır. AB İlerleme Raporlarında, Türkiye’nin çevre ve doğa koruma bağlamında sorun belirleme ve çözüm önerileri sunma konularında yetersizliklere işaret edilmektedir. Nitekim Türkiye, AB üye ülkeleri beraber yer aldığı mukayeseli araştırmadan sadece imalat sanayi ve inşaatla kaynaklanan karbondioksit emisyonu kriterinde başarı sağlamış; diğer çevre kriterlerinde ise iyileşme sağlamaktan uzak kalmıştır. Türkiye’nin sürdürülebilir kalkınma yönünde ideal rota ilerleyebilmesi için, net çevre hedefleri ortaya koymasının yanı sıra, iktisadi büyüme ve çevre koruma arasında da daha dengeli bir yaklaşıma ihtiyaç vardır.

³Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. (Rodrik, 2016), (Doğruel ve Doğruel, 2017), (Apaydın, 2018).

KAYNAKÇA

- AB Bakanlığı, (2018), “Avrupa Birliği’nin Çevre Politikası” **Fasıl-27 Çevre**, <https://www.ab.gov.tr/92.html>, (Erişim Tarihi: 22 Nisan 2018).
- Apaydın, Ferhat, (2018), “Sanayisizleşme Olgusu ve Türkiye’de Erken Sanayileşme”, **I. Uluslararası İKSAD Sosyal Bilimler Kongresi**, 9-11 Mart 2018, Mardin/Türkiye.
- Aydın, A. Hamdi, Çamur, Ömer, (2017), “Avrupa Birliği Çevre Politikaları ve Çevre Eylem Programları Üzerine Bir İnceleme”, **Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 7, S. 13, ss. 21-44.
- Balın, Billur Engin, (2011), **Çevre Politikası İktisadi Bir Yaklaşım**, İstanbul: Derin Yayınları.
- Bilgin, A. Aslı, (2014), “Çevre Politikası”, **Avrupa Birliği Tarihçe, Teoriler, Kurumlar ve Politikalar**, Ed. Akçay, Belgin ve İlke Göçmen, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Budak, Sevim, (2000), **Avrupa Birliği ve Türk Çevre Politikası**, İstanbul: Buke Yayınları.
- Budak, Sevim, Uğur Yıldırım, (2010), “Avrupa Birliği Ortak Çevre Politikası”, **Avrupa Bütünleşmesi ve Türkiye, Ortak Politikaların Oluşturulması ve Uyumlaştırılması**, Ed. Muhsin Kar, Bursa Ekin Yayınevi.
- Cengiz, Pelin, (2018), “Çevre Faslında Kaldığımız Yerden Devam”, <http://platform24.org/sehir-cevre/509/cevre-faslinda-kaldigimiz-yerden-devam>, (Erişim Tarihi: 16 Mayıs 2018).
- Çokgezen, Jale, (2007), “Avrupa Birliği Çevre Politikası ve Türkiye”, **Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi**, C. 23, S. 2, ss. 91-115.
- Doğruel, Fatma ve A. Suut Doğruel, (2017), “Türkiye’de Sanayileşme ve Kriz”, **Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi**, Der. Murat Koyuncu, Hakan Mihci, A. Erinç Yeldan, İletişim Yayınları: İstanbul, ss. 45-73.
- Duru, Bülent, (2007), “Avrupa Birliği Çevre Politikası”, <http://acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/817/Microsoft%20Word%20-%20201151.pdf?show>, (Erişim Tarihi: 21 Nisan 2018).
- EEA,(2018), **Atmospheric Green House Gas Concentrations**, <https://www.eea.europa.eu/data-and-maps/indicators/atmospheric-greenhouse-gas-concentrations-10/assessment>, (Erişim Tarihi: 25 Nisan 2018).
- EEA, (2018), **Green House Gas Emissions**, http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=sdg_13_10 , (Erişim tarihi: 25 Nisan 2018).
- EEA, (2018), **Pollutant Emissions From Transport**, http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=t2020_rk300, (Erişim Tarihi: 25 Nisan 2018).
- EurActiv, (2008), **Sustainable Transport**, <https://www.euractiv.com/> Erişim Tarihi: (15 Ekim 2018).
- Eurostat, (2018), **Environmental Protection Expenditure**, <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=ten0061>, (Erişim Tarihi: 25 Nisan 2018).

- Fotourehchi, Zahra ve Ahmet Şahinöz, (2016), **Çevre Ekonomisi ve Politikaları**, Ankara: İmaj Yayınevi.
- İzci, Rana, (2017), “Çevre Politikası”, **Yarım Asrın Ardından Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri: Tarihçe, Teoriler, Kurumlar ve Politikalar**, Ed. Akçay Belgin ve Sinem Akgül Açıkmeşe, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- OECD (2018), Forestresources (indicator). doi: 10.1787/2546ca0a-en (Erişim Tarihi: 27 Nisan 2018).
- OECD (2018), Waterwithdrawals (indicator). doi: 10.1787/17729979-en (Erişim Tarihi: 27 Nisan 2018).
- Rodrik, Dani, (2016), “PrematureDeindustrialization”, **Journal of EconomicGrowth**, C. 21, S. 1, ss. 1-33.
- Özdemir, Dilek, (2010), “Avrupa Birliği’nin Sürdürülebilir Taşımacılık Politikaları ve Türkiye’nin Konumu”, **13. Ulusal Bölge Bilim Bölge Planlama Kongresi, Bölgesel Gelişme için Yeniden Yapılanma Gündemi**, 11-12 Mart 2010, Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Turan Bayram, Tuba, Aysun Altıkat, Fatma Ekmekyapar Torun, (2011), “Avrupa Birliği ve Türkiye’de Çevre Politikaları”, **Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi**, C. 1, S. 1, ss. 33-38.
- Türkeş, Murat, Gönül Kılıç, (2004), “Avrupa Birliği’nin İklim Değişikliği Politikaları ve Önlemleri”, **Çevre, Bilim ve Teknoloji, Teknik Dergi**, S. 2, ss. 1-28.
- Ulkent, A. Nihat, (2010), “Avrupa Birliği Çevre Politikaları ve Türkiye”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- WB, (2018), **World Development Indicators**, <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators> (Erişim Tarihi: 5 Mayıs 2018).
- Yıldız, Nural, (2005), “Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne Uyum Sürecinde Çevre Politikalarının Karşılaştırmalı Analizi”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 6, S.1, ss.164-173.